

10 PRAŽSKÁ TISKÁRNA NORMÁLNÍ ŠKOLY A TOMSŮV ZÁPAS O PROSAZENÍ ANTIKVY

Politický a hospodářský vývoj 18. století poznamenal také hebrejský knihtisk v **Praze**, jehož kořeny jsou spjaty s **Geršomem Kohenem** (zemř. 1545), který 1514 založil tradici naší nejdéle činné tiskárny držené ve vlastnictví jedné rodiny po šest generací (!), a to navzdory diskriminačním zákonům, pogromům, existenčním nejistotám i jezuitské cenzuře. Na počátku 18. století Kohenovu živnost převzali vnukové Mošeho Kace. Další dvě pražské hebrejské tiskárny, které dnes můžeme dokumentovat zachovanou produkcí, založili **Jaakov Bak** (zemř. 1618) asi roku 1605 a **Abraham Heida** (zemř. 1629) kolem roku 1613. Zatímco Heidova dílna pracovala jen krátce, rodina Bakových si živnost předávala tak jako Kohenovi až do 18. století, kdy však během 40. a 50. let v souvislosti s protizidovskou politikou císařovny Marie Terezie došlo k útlumu. Kohenovsko-kacovská dílna i Bakovi pracovali tehdy už jen na jediném knihtiskařském lisu. S mizejícím potenciálem obou dílen rostl ovšem dovoz hebrejských knih z ciziny (na útlumu českého řemesla profitovala hlavně Morava, do níž hebrejský knihtisk uvedl už roku 1602 Jicchak Prostitz a kde se během 1754 – 1802 rozvinuli Neumannovi, majitelé silně prosperující nežidovské dílny s prohebrejským vydavatelským programem). Vlastníci bakovské i kohenovsko-kacovské tiskárny byli ekonomicky uvažujícím guberniem dotlačeni k fúzi, která se zdála jediným nástrojem k resuscitaci pražského hebrejského knihtisku a k omezení dovozu. Roku 1783 vznikla spojená **Tiskárna bakovsko-kacovská**. Očekávání však nespĺnila a krachující podnik asi 1786 odkoupil křesťanský tiskař a knihkupec **Ignác Elsenwanger** (1764/65 – 1790?), syn bavorského knihkupce a nakladatele Antonína Elsenwagera, usazeného v Praze. Tím se židovský knihtisk poprvé od roku 1512 odloučil z pražského ghetta a přešel do rukou nežidovského vlastníka.

Změnám přirozeně neušly ani další dvě institucionální dílny v Praze. **Tiskárna arcibiskupská** byla od roku 1700 pronajímána soukromým subjektům, což znatelně přispělo, jak vidíme kupříkladu na aktivitách nájemce Wolfganga Wickharta, k oživení nejen žánrové a konfesijní struktury pražského edičního modelu, ale i typografických postupů.

Na podzim roku 1773 zrušená **Tiskárna jezuitská** se transformovala do nástupnické **Tiskárny klementinské**, nejstarší státní instituce tohoto druhu v Čechách a na Moravě (do té doby administrativní literaturu a zejména artikule vyráběli privilegiem nadaní „dvorští tiskaři“, např. Karel Ferdinand Arnolt, František Hynek Kirchner a Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld). Postátněná Tiskárna klementinská pracovala mezi 1773 – 1776 „litteris caesareo-regiis ad S. Clementem“ čili na původním místě v Klementinu a bezezbytku užívala zařízení i typografický repertoár získaný za jezuitů. Ačkoli nastal odliv domácích autorů především z řad profesorů filozofické a teologické fakulty, dílna nadále tiskla katolickou náboženskou literaturu, vysokoškolské učebnice a odbornou prózu. Za zmínku jistě stojí první vydání Pelclových *Kurzgefaßte Geschichte der Böhmen* (Praha 1774) a Ungarova edice Balbínova spisu *Bohemia docta* (Praha 1776-1780).

V Klementinu mohl vyjít ovšem jen první díl Učených Čech z plánovaných tří, neboť 25. května 1776 se Tiskárna dostala pod správu nově zřízené komise normálních škol, pověřené mimo jiné reformou nižšího školství a vydáváním učebnic. Vznik těchto zemských komisí byl spjat s tereziánským Všeobecným školním řádem, který vešel v platnost 1774 na popud Jana Ignáce Felbigera (1724 – 1788), opata augustiniánského kláštera v Zahání. Všeobecný školní řád upravoval výuku na triviálních školách ve farních obcích (náboženství a trivium, to je čtení, psaní, počítání), na hlavních školách v krajských městech (náboženství, trivium a reálné předměty) a na normálních školách zakládaných pouze v hlavních městech korunních zemí (náboženství, trivium, reálné předměty a příprava pro učitelství nižších stupňů). V každé zemi byla 1775 na základě Řádu zřízena školní komise s dvojitým cílem: vydávat české a německé učebnice, náboženskou i mravněvýchovnou literaturu a reformovat obecné školství. Právo k tisku potřebných školních knih upravovalo „privilegium impressorium“ Marie Terezie z června téhož roku. Držitelem tohoto nakladatelského privilegia se stala každá normální škola v dědičných zemích s tím, že smluvně najatí tiskaři museli čtvrtinu nákladu škole postoupit zdarma pro chudé. Od listopadu 1775, kdy vznikla normální škola v Praze, do května 1776 zadávala školní komise „nákladem císaře krále pravidelní školy“ tisk učebnic Janu Nepomuku Ferdinandu Schönfeldovi. Tomu se však zakázky nezdály být lukrativní, a s výrobou nepospíchal.

Ředitel školní komise a pedagog Ferdinand Kindermann von Schulenstein (1744 – 1801) proto už na začátku roku 1776 předložil prostřednictvím zemského gubernia do Vídně žádost, aby zrušená tiskárna jezuitů (takřečená Klementinská) byla postoupena školnímu fondu. Touto reorganizací mělo při nakladatelství pražské normální školy vzniknout vlastní a na externistech nezávislé výrobní středisko. Žádost byla schválena dekretem dvorské kanceláře ze dne 25. května 1776, který znamenal počátek pražské **Tiskárny normální školy**, druhé nejstarší státní tiskárny v Čechách a na Moravě. O rok později 16. srpna 1777 přišlo „privilegium impressorium privativum“, jímž císařovna zakázala ostatním tiskařům v monarchii patisknout ty knížky, které rozšiřovala pražská Normální

tiskárna (Normalschulbuchdruckerei, Pravidelná školní tiskárna, Typographia scholae normalis). Toto nařízení dopadlo především na regionální dílny, které se živily jednodušším přetiskováním nábožensky výchovné a školní literatury. Dozor nad Tiskárnou vykonával z rozhodnutí dvorské kanceláře zprvu osvícenec, profesor Karel Jindřich Seibt (1735 – 1806). Ve funkci faktora byl potvrzen Němec Jan Adam Hagen (zemř. 1781), poslední vedoucí Jezuitské a Klementinské tiskárny. Roku 1921 byl název instituce změněn na Státní nakladatelství (1950 Tiskárna osamostatněna, 1956 vplynula do grafických závodů Svoboda). Zbylé úseky získaly 1952 označení Státní pedagogické nakladatelství (od 1994 ve formě akciové společnosti).

Tiskárna normální školy se stala takřka monopolním výrobcem učebnic pro triviální školství. Vzhledem k požadované unifikaci školství se titulní strany opatřovaly ručně razítkovaným či tištěným státním znakem, aby v praxi nemohly být zaměňovány s knihami pro výuku neschválenými. Čtvrtina z každého prodaného tisíce učebnic byla určena k bezplatné distribuci mezi nemajetné žáky. Vedle desítek titulů školní literatury se v tiskárně tiskla také nákladná díla náboženská, totiž Biblí česká (Praha 1778-1780). Toto třetí katolické vydání pořídili zakladatel slavistických studií Václav Fortunát Durych a literární historik František Faustin Procházka (odtud též Bible Durychova-Procházkova). Východiskem jim byl text Bible svatováclavské, avšak ve snaze dodržet vysokou jazykovou kulturu editoři přihlíželi i ke kralickému překladu. V souladu s nařízením Marie Terezie byla Bible vypravena jako široce dostupná kniha levně, bez ilustrací. Se stejným zřetelem vznikl v Tiskárně za redakce Jana Schmida a Kryštofa Fischera německý pendant Die ganze heilige Schrift (Praha 1781). Tiskárna normální školy se stala také programovou špičkovou obrozenecké literatury (František Martin Pelcl, Aleš Vincenc Pařízek). Část edičního programu tvořila literatura přírodovědná (Stanislav Vydra, Isaac Newton). Pokud Tiskárně zbývaly volné kapacity, mohla je věnovat privátním zakázkám. Jednou z nich byly počáteční dva díly Pelclový protihájkovské Nové kroniky české (Praha 1791-1792), na něž 1796 navázal třetím dílem tiskař František Václav Jeřábek st. Ještě zajímavější úkrok od obvyklého edičního programu znamenala filozofická utopie o ideálním uspořádání technicky vyspělé podzemní říše Icosamerón (Praha 1787). V pěti dílech ji rozvláčně sepsal a do Tiskárny normální školy zadal italský dobrodruh a literát Giovanni Giacomo Girolamo Casanova. Kniha však tehdy žádný čtenářský úspěch nezaznamenala.

Překladačem německých školních knih do češtiny byl zemskou komisí normálních škol jmenován roku 1777 spisovatel a jazykovědec **František Jan Tomsa** (1753 – 1814). Pocházel ze samoty Hamry u Turnova, absolvoval piaristické gymnázium v Kosmonosích a filozofii na pražské univerzitě. Roku 1781 byl zastupujícím správcem a od 1786 obchodním vedoucím Tiskárny normální školy. Na tomto místě setrval až do 1813, kdy byl penzionován. Mimo to se v Tiskárně věnoval korektorství. Těžiště Tomsových aktivit spočívalo v prosazení reformy českého pravopisu. Tomuto tématu se věnoval v několika monografiích, zejména Uvedení k české dobropísebnosti (Praha 1782?, 1784) nebo Naučení, jak se má dobře česky psát (Praha 1800).

V návaznosti na posláni a ediční program Tiskárny normální školy a v souvislosti s vlastním pojetím jazykové kultury se Tomsa snažil pro tisk českých textů prosadit diakritizovanou antikvu namísto po staletí užívaného švabachu a fraktury. Narazil však nejen na zcela neuspokojivý stav domácího písmařství a písmolijectví, ale také na silný tradicionalismus tiskařů a čtenářů. Zatímco v Itálii, Francii a Anglii tisková antikva zdomácněla postupně již mezi 60. léty 15. století a počátkem 16. století a pak se kontinuálně vyvíjela v přechodových (barokních) a mladších (klasicistních) podobách, české tiskárny stály dlouhodobě pod vlivem německy mluvících zemí, které antikvu přijaly sice také brzy, během 70. let 15. století, ale jen pro sazbu jazykově latinských textů. Jazykově české sazby lépe vyhovovala gotická a novogotická písma, která zachycovala fonetický charakter češtiny směsicí spřežkového a diakritického pravopisu. Zatímco majuskule měkkých souhlásek se až do 19. století vyjadřovaly tradičně spřežkou („Cžtení“ namísto „Čtení“), akcenty švabachových a později frakturových minuskulí byly po technické stránce vyřešeny cizími písmolijnami či domácími úpravami importovaných matric již během první poloviny 16. století (s výjimkou konvenčního „ss“ pro hlásku „š“). Analogickým úpravám antikvy v zahraničních písmolijnách bránila především mizivá poptávka z Čech, která se počala teprve formovat i ve srovnání s Německem opožděně až ve 30. letech 16. století.

Tomsa mezi léty 1794 – 1797 spolupracoval se zakladatelem jedné z nejstarších doložených českých písmolijen **Václavem Janem Krabatem** (1719 – 1805). Krabatovy finanční představy však neodpovídaly kvalitě odvedené práce (zejména neústrojností akcentů a jejich nízkým tiskovým reliéfem), a proto po třech letech zkoušek a sporů byla spolupráce přerušena. Tomsa se v polovině roku 1797 obrátil na vídeňského písmaře a písmolijce **Jana Jiřího Mansfelda** (1764 – 1817). Poněvadž však Mansfeld, ač jeho předkové pocházeli z Prahy, česky už neuměl, Tomsa mu písmo musel předkreslit. Na počátku 1799 Mansfeld doručil první kouřové otisky, v červnu pak odlitá písma vertikální antikvy a v srpnu 1800 polokurzivu. Tiskárna normální školy tímto písmem snad vůbec poprvé vysadila

některé části knížky *Slabikář obsahující v sobě způsob, jak se děti mají učit písmeny znáti* (Praha 1801). Nákladem Tiskárny se pražský tiskař František Alois Jeřábek podjal prvního a hned vynikajícího pokusu využít písmo k sazbě Nejedlého překladu Homérovy *Iliady* (Praha 1802). Později bylo písmo užito v četných pasážích Tomsovců či Dobrovského jazykovědných studií.

Poněvadž pronikání antikvy do sazečských kas českých a moravských tiskáren bránilo zpočátku mohutné ekonomické a technické bariéry i dlouhodobě vžitá konvence, Tomsa se jejího masového rozšíření pochopitelně nedočkal. Zatímco požadavek antikvové sazby českých textů odborná veřejnost motivovala filologicky a vlastenecky (všeslovansky), výrobci museli brát v úvahu i jeho hospodářské aspekty. Nejen mimopražským, ale i některým pražským dílnám jednorázový nákup moderního písmového materiálu znemožňovaly nízké zisky. Nadto ještě, jak bylo často po právu oponováno, nešlo jen o sazební prostředky, nýbrž také o hloubkovou obměnu veškerého knižního dekoru, morfologicky dosud uzpůsobeného robustnější kresbě novogotických písem. Tiskaři se také hájili tím, že písmový obraz švabachu nebo fraktury je ve srovnání s humanistickým písmem úspornější, a výroba tudíž levnější. Většího respektu jistě zasluhovaly obavy o přijetí nového písma tradicionalisticky založeným venkovským čtenářem. Proto při sazbě jazykově české Bible byla antikva užita poprvé až v pražské Bellmannově dílně u dvousvazkového vydání Inocence Antonína Frencla a Jana Nepomuka Desoldy 1860 – 1864. Proto se ještě po více než 50 let jazykově české modlitby, kalendáře a jiné typy knížek lidového čtení včetně původní dramatické literatury setrvačně tiskly novogotickým písmem (Jan Nepomuk Josef Rulík, Václav Kliment Klicpera, František Jaromír Rubeš).

Pozvolný přechod od švabachu a fraktury k antikvě nebyl pouze manifestem společensko-politických snah, ale také imanentním, leč pevně neuchopitelným mezníkem ve vývoji českého knihtisku, který od počátku 19. století opouštěl dosavadní vzory typografie německy mluvících zemí. Dalšímu šíření antikvy napomohlo výrazné přebudování písmolijny Bohumila Haaseho st., která nový písmový materiál systematicky uváděla na domácí trh od roku 1840. Nedlouho potom vyšla první učebnice českého humanistického písma *Malý písář čili Praktické navedení k prvopočátečnému psaní* (Praha 1841), jejíž autor, pražský pedagog Jan Vlastimír Svoboda vyslovil odvážný požadavek vyučovat nejprve písmu latinskému (humanistickému) a teprve potom do výuky zavádět německé (novogotické) písmo. Roku 1849 byla dokončena reforma pravopisu, zahájená na počátku 80. let 18. století Tomsou, a o čtyři léta později vstoupilo v platnost úřední nařízení tisknout české učebnice výhradně již jen antikvou (1853).